

GEERT-JAN KNOOPS

ALS DE RECHTSSTAAT FAALT

**Wat onrecht met
de burger doet**

In samenwerking met
Robin Ravensbergen

Ambo|Anthos
Amsterdam

Inhoud

Proloog. De 'waarom'-vraag 9

1 Wat is de rechtsstaat? 15

Een idee dat leeft, maar niet altijd wordt geleefd
Wie behoort de rechtsstaat te beschermen?

2 Een veranderde wereld na 9/11 47

Angst, beleid en vrijheid
De rechtsstaat in het sleepnet
Privacy in de rechtsstaat
Hybride dreigingen
From Russia with Love
De digitale rechtsstaat
Strenger straffen: de illusie van veiligheid

3 Vrijheid, recht en morele grenzen 96

Het vrije woord: *From the River to the Sea*
Sociale media en belediging
Vergoelijken, ontkennen of bagatelliseren van
internationale misdrijven
Juridische etiketten als wapen in het publieke debat

Grenzen van het demonstratierecht
De rechtsstatelijke spiegel van #MeToo en
grensoverschrijdend gedrag
Het vervolg van #MeToo: de nieuwe zedenwet en
bewijslast?

4 De rechtsstaat onder druk: als er machten spelen 145

De rechter als beleidsmaker
De (onnodige) noodwet
Politiek beslist: de Afghaanse bewakers
De industrie gaat vrijuit?
De rechter oordeelt over oorlog en vrede?
De rechtsstaat moet presteren

5 De wereld als speelveld 178

Als er politieke krachten spelen
Internationale tribunalen en (schijn)veiligheid
Internationale tribunalen als politieke speelbal
Selectie in de rechtsstaat
De trumpiaanse rechtsstaat
Elon Musk als NAVO-toegangsbewijs

6 De rechtsstaat in crisis: falen en verantwoordelijkheid 225

Klassenjustitie
Een van de vele familiedrama's
De vertrouwensbreuk tussen burgers en overheid
De overheid gaat vrijuit
Gaan politieke leiders juridisch vrijuit?
De risico's en dilemma's van kroongetuigen en
internationale opsporing
Wanneer internationale staatsbelangen boven
burgerrechten gaan

7 Onschuld in de rechtsstaat 279

Schuldig tenzij onschuld is aangetoond

De rechtsstaat dwaalt

Splitting images

Onrecht in alle geledingen

Mensenrechtelijk onrecht

Never give up: onrecht verjaart niet

8 De rechtsstaat: werk in uitvoering 317

Aanbevelingen

Dankwoord 331

De 'waarom'-vraag

In 2006, kort nadat ik via mijn inmiddels overleden collega dr. Yassin El-Ayouty, advocaat in New York, juridisch advies had gegeven aan de advocaten van Saddam Hoessein tijdens zijn beroep tegen de veroordeling door de rechtbank in Bagdad, vroeg een hoge diplomaat mij indringend: 'Waarom helpt u iemand als Hoessein met juridisch advies?' Saddam Hoessein werd immers beschuldigd van misdaden tegen de menselijkheid, waaronder het bevel tot de massamoord op 148 sjiiitische inwoners van het dorp Dujail in 1982 als vergelding voor een mislukte aanslag op zijn leven. Saddam Hoessein werd ter dood veroordeeld, maar het proces vertoonde, naar later bleek, ernstige gebreken, zoals politieke inmenging, intimidatie van getuigen en advocaten en schendingen van rechtswaarborgen, waardoor het als illegitiem werd gezien. Als de veroordeling en verdediging deze gebreken niet had gekend, had de uitspraak waarschijnlijk meer internationale legitimiteit gekregen.

Diezelfde 'waarom'-vraag werd mij gesteld toen ik datzelfde jaar deel ging uitmaken van het Amerikaanse verdedigingsteam van Salim Hamdan, de chauffeur van Osama Bin Laden. Hamdan werd verdacht van samenzwering in het kader van terrorisme en de 9/11-aanslagen en was na zijn arrestatie in Afghanistan in 2002 overgebracht naar de beruchte gevangenis op Guantánamo Bay. Met een 5-3 meerderheid oordeelde het Amerikaanse Hoog-

gerechtshof op 29 juni 2006 dat de militaire commissies die waren opgericht door de regering van president George W. Bush om Guantánamo-gevangenen te berechten, in strijd waren met onder andere de Geneefse Conventies. Na enkele hervormingen werd Hamdan in 2008 veroordeeld door een militaire commissie, die zowel juridisch als moreel omstreden bleef. De veroordeling was gebaseerd op ‘materiële steun aan terrorisme’, terwijl Hamdan werd vrijgesproken van samenzwering. In 2012 werd de veroordeling volledig vernietigd en werd hij geheel vrijgesproken.

Ook in Nederland kreeg ik de ‘waarom’-vraag, bijvoorbeeld in 2010, toen mijn collega Carry Hamburger en ik Julio Poch gingen verdedigen. De heer Poch was via Spanje aan Argentinië uitgeleverd, met behulp van de Nederlandse overheid. Hij werd beschuldigd van betrokkenheid bij de zogeheten dodenvluchten tijdens het regime van Videla in Argentinië van 1976 tot 1983. Poch zou, aldus de theorie van het Openbaar Ministerie (OM), vliegtuigen hebben bestuurd waaruit politieke gevangenen werden gegoooid. In 2017 werd Poch door de rechtbank in Buenos Aires vrijgesproken van alle beschuldigingen. Het Argentijnse Hooggerechtshof bevestigde in mei 2023 opnieuw zijn vrijspraak, nadat het OM in beroep was gegaan. Tijdens de verdediging van Poch kreeg ons kantoor meerdere verontwaardigde telefoontjes en brieven van Nederlanders die zich afvroegen hoe wij het in ons hoofd haalden een dergelijke ‘oorlogsmisdadiger’ bij te staan.

De vragen over het ‘waarom’ van onze inzet voor verdachten blijven tot op de dag van vandaag actueel. Juist deze vragen en de antwoorden daarop vormden de aanleiding voor dit boek. Ze raken aan de kern van wat een rechtsstaat is en hoe deze zou moeten functioneren. Een visie die, zeker in het huidige tijdsgewricht, mijns inziens nog altijd te weinig wordt begrepen. Mijn antwoord is steeds hetzelfde gebleven: de kracht en legitimiteit van een rechtsstaat liggen in zijn vermogen om iedereen te beschermen en eerlijk te behandelen, ongeacht de omstandigheden. Dit principe geldt

voor iedereen, maar misschien vooral voor degenen die worden verdacht van de ernstigste misdrijven. Juist in die situaties worden de beginselen van een rechtsstaat op de proef gesteld.

In een strafproces staat een verdenking centraal, maar dat betekent nog niet dat er sprake is van een bewezen feit. Een rechtsstaat onderscheidt zich van een politie- of totalitaire staat doordat iedereen – ongeacht afkomst, beschuldiging of status – eerlijk wordt behandeld en beschermd. Dit is geen luxe, maar een fundamenteel recht dat voor elke burger moet gelden. Zelfs de machtigen der aarde, die vaak onaantastbaar lijken, moeten gelijk worden behandeld. In theorie betekent dit dat zij eerlijk beoordeeld moeten worden en, indien schuldig, net als iedereen veroordeeld kunnen worden zonder boven de wet te staan. Tegelijkertijd hebben zij recht op dezelfde bescherming die de rechtsstaat biedt. In de rechtszaal moet iedereen, ongeacht positie of macht, kunnen vertrouwen op een eerlijk en rechtvaardig systeem.

Hoe binnen een rechtsstaat wordt omgegaan met verdachten – degenen die als underdog tegenover het machtige overheidsapparaat staan – laat zien waar de rechtsstaat voor staat en reflecteert tevens de kwaliteit ervan. Als de rechtsstaat wordt ondermijnd, verliest hij niet alleen zijn morele gezag, maar raakt ook zijn fundament aangetast. In dit licht is het verdedigen van verdachten niet alleen een individuele zaak, maar een noodzaak om de integriteit van de rechtsstaat zelf te waarborgen.

Carry Hamburger, mijn beste *partner in life*, en ik voeren samen inmiddels al bijna vier decennia een veelzijdige strafpraktijk, die altijd in het teken heeft gestaan van het verdedigen van de underdogs. Zowel in Nederland als daarbuiten hebben wij gezien hoe rechten die vanzelfsprekend zouden moeten zijn in de praktijk vaak worden geschonden, soms met onherstelbaar leed tot gevolg. Steeds opnieuw stelde ik mezelf dan de vraag: hoe kan het in een rechtsstaat mogelijk zijn dat (grond)rechten met voeten worden getreden? En belangrijker nog: wat brengt mensen en met name

overheden ertoe rechten te schenden? Deze vragen hebben ons gedreven om door te gaan, vaak tegen de stroom in, wetende dat de macht van de staat soms te sterk is.

De rechtsstaat reikt echter verder dan wat er binnen en rondom de rechtszaal gebeurt. Hij strekt zich uit naar het dagelijks leven van burgers. Denk aan de mogelijkheid om vrij en zonder angst je mening te uiten, de toegang tot onderwijs en zorg, en bescherming tegen willekeur van de overheid. De principes van de rechtsstaat moeten overal voelbaar zijn, niet alleen in de rechtbank, maar op de eerste plaats in de wijze waarop de samenleving functioneert.

Vandaag de dag staat de rechtsstaat onder grote druk. De fragiele regels van de rechtsstaat worden aangetast, terwijl het rechtsstatelijke ethos, ook onder machthebbers, steeds meer verzwakt. Sociale media zorgen ervoor dat veroordelingen vaak al plaatsvinden in de publieke opinie, nog voordat er een onafhankelijk en eerlijk proces heeft plaatsgevonden. Politieke polarisatie en de roep om een strengere aanpak van criminaliteit hebben geleid tot wetgeving die de macht van de Staat en justitie vergroot, waardoor de balans tussen rechten verschuift. Verdachten zien hun rechten steeds verder ingeperkt, terwijl slachtoffers een prominenter rol in strafzaken krijgen, soms ten koste van een eerlijk proces. Tegelijkertijd ondermijnen bezuinigingen op sociale rechtshulp en de toenemende werkdruk bij rechters de toegang tot en kwaliteit van rechtspraak. Daarbovenop komen de onopgeloste schandalen zoals de toeslagenaffaire en de gevolgen van de gaswinning in Groningen, die nog altijd als pijnlijke wonden in onze samenleving blijven bestaan. Deze ontwikkelingen bedreigen niet alleen de rechtvaardigheid van individuele processen, maar ook het vertrouwen in de rechtsstaat als fundament van onze samenleving.

De achteruitgang roept vragen op over de kern en het functioneren van de rechtsstaat, die centraal staan in dit boek. Wat is een rechtsstaat eigenlijk? Waar staat hij voor? Hoe wordt bepaald hoe een rechtsstaat eruitziet, en hoe sterk is hij in tijden van maatschap-

pelijke en politieke turbulentie? Kan hij weerstand bieden aan de druk om rechten in te perken, en wat gebeurt er wanneer hij faalt? Belangrijker nog: bestaan er voldoende mechanismen om onrecht en vertrouwen te herstellen als de rechtsstaat tekortschiet?

In dit boek probeer ik, met steun van mijn dierbare medewerker en politicoloog Robin Ravensbergen, deze vragen te beantwoorden aan de hand van meerdere voorbeelden en ervaringen uit onze rechtspraak en die van collega's. Dit boek pretendeert niet een allesomvattend inzicht te geven in waar het in een rechtsstaat mogelijk mis kan gaan. Evenmin is het een academische verhandeling die u als lezer wil overtuigen van één bepaalde rechtsfilosofische visie. Het is eerder een aanzet om, met rechtstatelijke beginselen als handvatten, over de rechtsstaat te gaan nadenken. Het doel is om belangrijke ontwikkelingen die de rechtsstaat beïnvloeden weer te geven, waarbij ik vooral put uit zaken die ik goed ken of die mij persoonlijk raken. Hoewel er onvermijdelijk een zekere mate van subjectiviteit in mijn benadering zal zitten, heb ik bij het schrijven gestreefd naar zo veel mogelijk detail en objectiviteit. Als verdedigingsadvocaat vergt dit altijd een delicate balans.

Het is een boek geworden waarin de actualiteit centraal staat en dat tegelijkertijd laat zien hoe de rechtsstaat functioneert, waar en hoe die soms faalt, en wat er nodig is om hem weerbaar en rechtvaardig te houden. Niet alleen voor de enkeling, maar voor ons allemaal.

Geert-Jan Knoops

In samenwerking met Robin Ravensbergen
Amsterdam, maart 2025

Wat is de rechtsstaat?

'Be ye never so high, the law is above you.'

Dr. Thomas Fuller (1654-1734)

Een idee dat leeft, maar niet altijd wordt geleefd

De rechtsstaat vormt de ruggengraat van onze democratische samenleving. Het is het fundament waarop onze vrijheden, rechten en verantwoordelijkheden horen te rusten. Toch is de betekenis van de rechtsstaat voor veel mensen abstract geworden, een theoretisch ideaal dat steeds verder van de dagelijkse praktijk lijkt te staan. In een tijd waarin wantrouwen jegens instituties groeit, politieke polarisatie toeneemt en de rechtvaardigheid van het systeem zelf ter discussie staat, rijst een prangende vraag: is Nederland anno 2025 nog wel een volwaardige democratische rechtsstaat?

Wellicht een pessimistische vraag, maar hoe zou een ouder uit de toeslagenaffaire die vraag beantwoorden? Iemand die de blauwe brieven verstoppt voor haar partner, omdat de schulden haar te veel zijn geworden. Of een gedupeerde inwoner uit Groningen die de psychische naschokken van de aardbevingsschade nog dagelijks voelt? Voor hen is rechtvaardigheid ver te zoeken. Het oordeel van